CRITERION III
KEY INDICATOR 3.2 Innovation Ecosystem
METRIC 3.2.1

INDEX

1. In House Project

Sr. No	Project	Page No
1.	Health & Hygiene Survey at Besa Village 2017-18	1-13
2.	Social & Economic Survey at Besa Village 2017-18	14-25
3.	Benefits of Banking of Financial Inclusion to Nagpur Rural Consumers : An Analytical Study 2017-18	26-44

1. Health & Hygiene Survey at Besa Village 2017-18

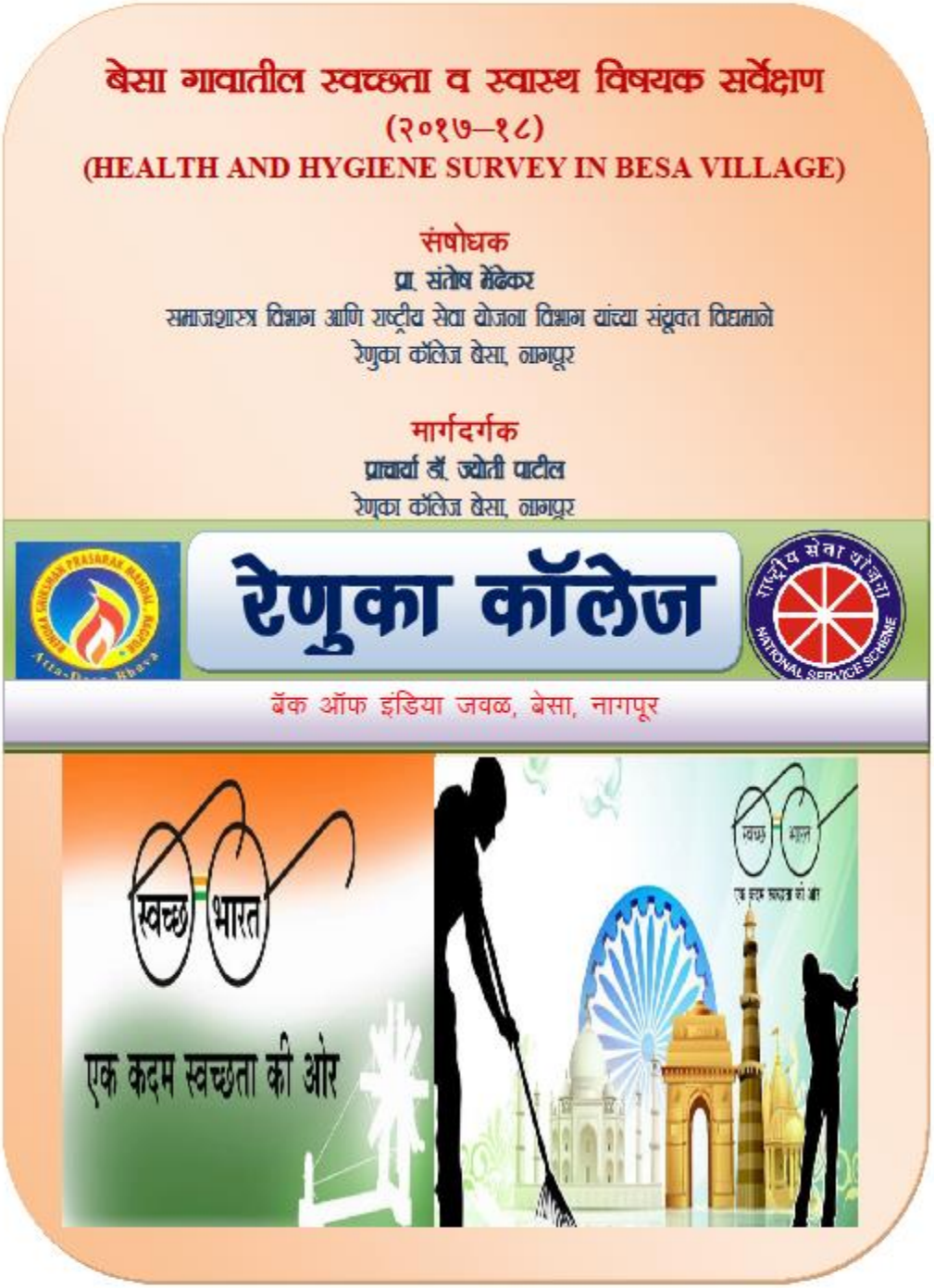

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

राष्ट्रीय सेवा योजना शिबिराचा एक उपक्रम

रेणुका कॉलेज

बँक ऑफ इंडिया जवळ, बेसा, नागपूर

शोधप्रबंधाचा विषय

बेसा गावातील स्वच्छता व स्वास्थ विषयक सर्वेक्षण :२०१७–१८
(HEALTH AND HYGIENE SURVEY IN BESA VILLAGE)

संशोधक
प्रा. संतोष मेश्रम समाजशास्त्र विभाग आणि
राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग यांचा संयुक्त विद्यमाने
रेणुका कॉलेज बेसा, नागपूर

मार्गदर्शक
प्राचार्या डॉ. ज्योती पाटील
रेणुका कॉलेज बेसा, नागपूर

आयोजक
रेणुका कॉलेज बेसा, नागपूर
बी.ए., बी.कॉम. वरीष्ठ व कनिष्ठ महाविद्यालय

अनुसूची

अ.क्र.	प्रकरण	पृ. क्र.
01	प्रस्तावना (Introduction)	४
02	विषय निवडीची कारणमिमांसा	६
03	संशोधनाचा विषय (Research of Subject)	९
04	संशोधनाची उद्दिष्टये (Objective of Research)	१०
05	संशोधन कार्याचे महत्व (Importance of Research)	१०
06	संशोधनाचे क्षेत्र (Area of Research)	११
07	संशोधन पध्दती (Research Methodology)	११
08	प्रश्नावलीचे विष्लेषण व निवेर्चन अ) उत्तरदात्याची सर्वसामान्य माहिती ब) गावातील स्वाच्छता विषयक माहिती क) गावातील स्वास्थ विषयक माहिती	१३ ते ४१
09	निष्कर्ष (Conclusion)	४२
10	सूचना व शिफारशी (Suggetion)	४४
11	संदर्भ ग्रंथ सुची	४६

सारणी दर्शक सूची

अ. क्र.	विभाग अ) उत्तरदात्यांची सर्वसामान्य माहिती दर्शक सारणी	पृ. क्र.
०१	उत्तरदात्याचे वय दर्शक सारणी	13
०२	उत्तरदात्याचे शिक्षण दर्शक सारणी	14
०३	उत्तरदात्याचे घराचे स्वरूप दर्शक सारणी	15
०४	उत्तरदात्याचे कुटुंबातील एकूण सभासदांची संख्या दर्शक सारणी	16
०५	उत्तरदात्याचे बेसा गावात राहण्याची कालावधी दर्शक सारणी	17
०६	उत्तरदात्याची नियमित वर्तमानपत्र वाचण्या संबंधी माहिती दर्शक सारणी	18
०७	उत्तरदात्याची दुरदर्शन वरील कार्यक्रम बघण्या संबंधी माहिती दर्शक सारणी	19
०८	उत्तरदात्याचे गावातील आरोग्यविषयी मतदर्शक सारणी	20
	विभाग ब) गावातील स्वच्छता विषयक माहिती दर्शक सारणी	21
०९	गावातील स्वच्छतेचे नियोजन संबंधी माहिती दर्शक सारणी	21
१०	गावातील कचऱ्याचे नियोजन संबंधी माहिती दर्शक सारणी	22
११	घरातील कचरा टाकण्याचे ठिकाण दर्शक सारणी	23
१२	घरातील शौचालय संबंधी माहिती दर्शक सारणी	24
१३	शौचालयाचा वापर नियमित करण्या संबंधी माहिती दर्शक सारणी	25
१४	गावातील स्वच्छतेच्या समस्या संबंधी माहिती दर्शक सारणी	26
१५	गाव हागणदारी मूक्त आहे काय? या संबंधी माहिती दर्शक सारणी	27
१६	गावात सुरू असणाऱ्या आरोग्य विषयक योजना संबंधी माहिती दर्शक सारणी	28
१७	सरकारकडून असणाऱ्या अपेक्षा संबंधी माहिती दर्शक सारणी	29
	विभाग क) गावातील स्वास्थ विषयक माहिती दर्शक सारणी	30
१८	आजारपणात कोणाचे औषध घेण्यात येते या संबंधी माहिती दर्शक सारणी	30
१९	घरापासून दवाखाण्याचे अंतर दर्शक सारणी	31
२०	गावात उपलब्ध आरोग्यविषयी सोयी संबंधी माहिती दर्शक सारणी	32
२१	प्रसुती करीता कोणाची मदत घेण्यात येते त्या संबंधी माहिती दर्शक सारणी	33
२२	बाळंतपणाचे ठिकाण संबंधी माहिती दर्शक सारणी	34
२३	लहान मुलांचे लसीकरण संबंधी माहिती दर्शक सारणी	35
२४	मुलांना निरोगी राखण्यासाठीचे उपाय संबंधी माहिती दर्शक सारणी	36
२५	कुटुंब नियोजन संबंधी माहिती दर्शक सारणी	37
२६	कुटुंबातील सदस्यांना असणारे आजार संबंधी माहिती दर्शक सारणी	38
२७	आंगणवाडीत उपलब्ध आरेग्यविषयक सोयींची संबंधी माहिती दर्शक सारणी	39
२८	कुटुंबातील अपंग/पोलीयोग्रस्त व्यक्तीची माहिती दर्शक सारणी आहे काय	40
२९	गावातील आरोग्य सुविधा सुधारण्यासाठी उपाय संबंधी माहिती दर्शक सारणी	41

विषय (Subject):बेसा गावातील स्वच्छता व स्वास्थ विषयक सर्वेक्षण :२०१७–१८

गट ग्रामपंचायत बेसा– बेलतरोडी

प्रश्नावलीचे विश्लेषण व वर्गीकरण

विभाग अ) उत्तरदात्याची सर्वसामान्य माहिती

सारणी क्र – 1

उत्तरदात्याचे वय दर्शक सारणी

प्रतिसाद / पर्याय	संख्या	प्रतिसद
20 ते 30 वर्ष	17	17%
30 ते 40 वर्ष	48	48%
40 ते 50 वर्ष	35	35%
एकूण	**100**	**100%**

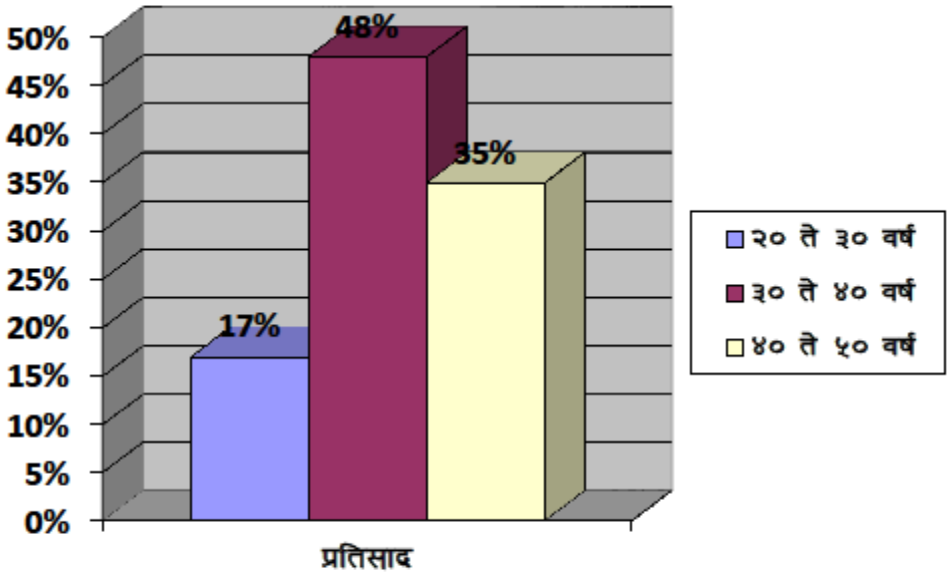

वरील उत्तरदात्याचे वय दर्शक सारणीवरून असे दिसून येते की एकूण उत्तरदात्यांपैकी 48% उत्तरदाते 30 ते 40 वर्षाचे आहे आणि प्रतिसाद देणारे 35% उत्तरदाते, 40 ते 50 वर्ष असून 20 ते 30 वर्ष प्रतिसाद देणारे 17% उत्तरदाते आहेत.

वरील सारणीच्या प्रतिसादावरून असे निष्कर्ष काढता येते की जास्तीत जास्त उत्तरदाते 30 ते 40 वर्षाचे आहेत.

सारणी क्र – 11
उत्तरदात्याचे गावात घरातील कचरा टाकण्याचे ठिकाण दर्शक सारणी

प्रतिसाद / पर्याय	संख्या	प्रतिसद
सार्वजनिक कचरा स्थळ	48	48%
घराच्या बाजुला	25	25%
कुठेही	27	27%
एकूण	**100**	**100%**

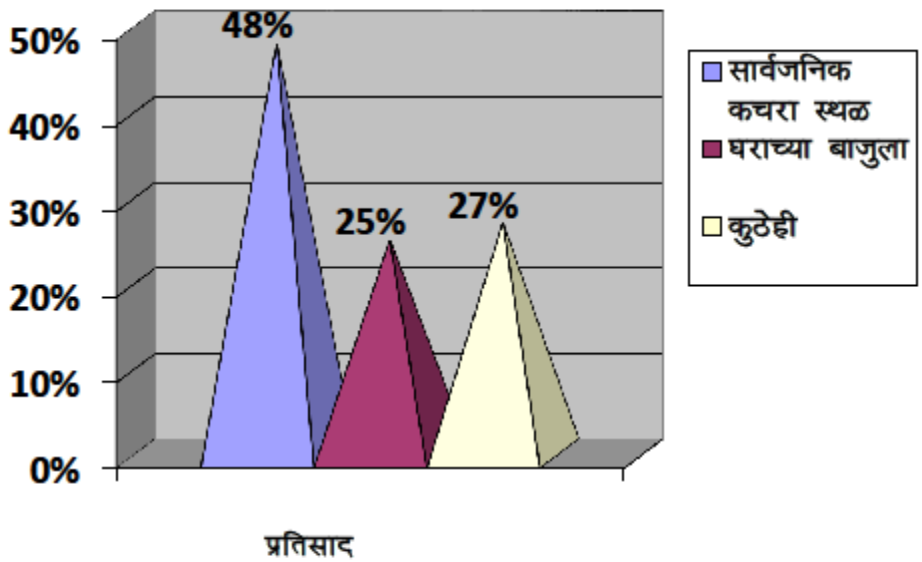

वरील उत्तरदात्याचे गावात घरातील कचरा टाकण्याचे ठिकाण दर्शक सारणीवरून असे दिसून येते की एकूण उत्तरदात्यांपैकी 48% उत्तरदाते बेसा मध्ये सार्वजनिक कचरा स्थळाचे उपयोग करतात आणि 27% उत्तरदाते कुठेही कचरा टाकतात, 25% उत्तरदाते बेसा मध्ये घराच्या बाजुला कचरा टाकतात.

वरील सारणीच्या प्रतिसादावरून असे निष्कर्ष काढता येते की जास्तीत जास्त 48% उत्तरदाते बेसा मध्ये सार्वजनिक कचरा स्थळाचे उपयोग करतात.

सारणी क्र – 2
उत्तरदात्याचे शिक्षण दर्शक सारणी

प्रतिसाद / पर्याय	संख्या	प्रतिसद
दहावीच्या कमी	11	11%
दहावी	38	38%
बारावी	35	35%
स्नातकच्या वर	16	16%
एकूण	**100**	**100%**

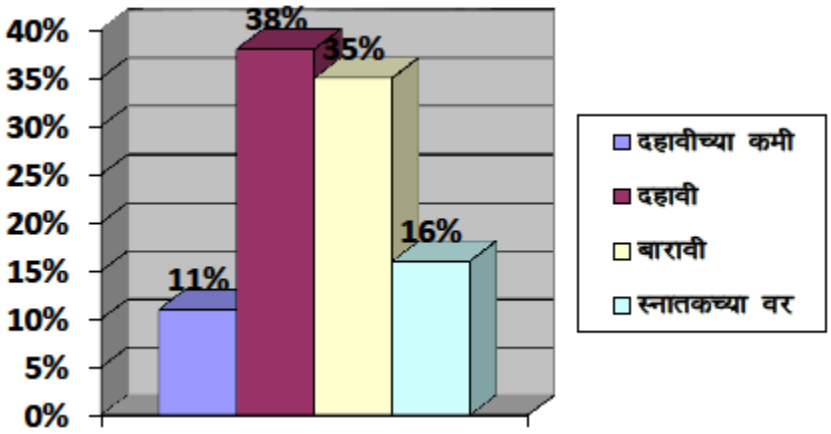

प्रतिसाद

वरील उत्तरदात्याचे शिक्षण दर्शक सारणीवरून असे दिसून येते की एकूण उत्तरदात्यांपैकी 38% उत्तरदाते दहावी आहेत आणि बारावी पर्यंत शिक्षण घेणारे 35% उत्तरदाते, स्नातकच्या वर 16% उत्तरदाते आहेत. दहावीच्या कमी प्रतिसाद देणारे 11% उत्तरदाते आहेत.

वरील सारणीच्या प्रतिसादावरून असे निष्कर्ष काढता येते की जास्तीत जास्त 38% उत्तरदाते क्रमशः दहावी, बारावी, स्नातकच्या वर, दहावीच्या कमी आहेत.

सारणी क्र – 23
उत्तरदात्याचे गावात लहान मुलांचे लसिकरण संबंधी माहिती दर्शक सारणी

प्रतिसाद / पर्याय	संख्या	प्रतिसद
लसीकरण नियीमत होते	63	63%
लसीकरण मिळत नाही	21	21%
लसीकरणाची माहीती नाही	16	16%
एकूण	**100**	**100%**

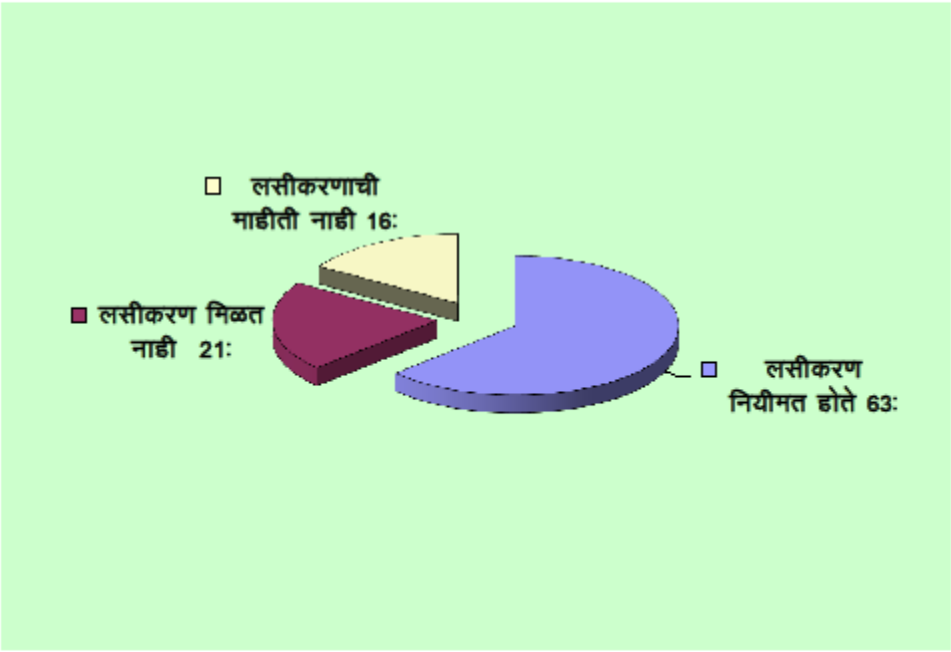

वरील उत्तरदात्याचे गावात लहान मुलांचे लसिकरण संबंधी माहिती दर्शक सारणीवरून असे दिसून येते की एकूण उत्तरदात्यांपैकी 63% उत्तरदात्यांनी लसीकरण नियीमत होते आणि 21% उत्तरदात्यांनी लसीकरण मिळत नाही असे सांगीतले आणि 16% उत्तरदात्यांनी लसीकरणाची माहीती नाही असा प्रतिसाद दिला आहे .

वरील सारणीच्या प्रतिसादावरून असे निष्कर्ष काढता येते की जास्तीत जास्त 63% उत्तरदात्यांनी लसीकरण नियीमत होते असा प्रतिसाद दिला आहे.

Objectives of Research -

Subject wise objectives

- To collect general information about sanitation at Besa village
- Collecting health information of people at Besa village
- To collect information about the participation at Besa village in Swachh Bharat Abhiyan campaign and to analyze and classify the facts obtained
- To review the plans for rural development by the Central and State Governments.
- Drawing conclusions from the information obtained
- Objectives according to the students to suggest solutions for the success of the Swachh Bharat Abhiyan campaign

Student wise objectives

- To create awareness and atmosphere of research among the students.
- To involve the students in the process of gathering facts in the research
- To inform the students about the technique of drawing conclusions based on the information in the research.

Importance of Research:-

21st century is considered as the century of change. Similarly, transformation is the law of nature. But this behavior creates many unexpected problems. It is also mandatory to try to solve and adjust those problems.

Mihan's project is undergoing many changes in the life at Besa village. Due to this change, the original culture of the village is running behind and it is influenced by urbanization and culturalization. Farm sale plot, flat system started. As a result, the next generation will have to face a big problem. From this research, an attempt will be made to show some ways for the next generation.

Conclusion :

- From the responses in the above table it can be concluded that maximum respondents are in the age group of 30 to 40 years.
- Maximum 38% respondents from Besa village are 10th, 12th, graduation respectivelyAbove are less than 10th.
- Maximum 41% of the respondents from Besa village have fixed houses.
- Maximum of 37% respondents from Besa village respectively children other in their house Member, There are girls.
- Maximum 38% of respondents from Besa village have been living at Besa since 10 to 20 years.
- Maximum 48% respondents at Besa village read newspaper regularly at Besa.
- Maximum 52% of the respondents at Besa village regularly watch TV programs at Besa.
- Maximum 35% of the respondents at Besa village are of religious opinion at Besa.
- Maximum 37% respondents at Besa village plan sanitation at Besa.
- Maximum 57% respondents atBesa Village Waste Management at Besa:
- A maximum of 48% of the respondents at Besa village use the public waste site at Besa.
- Maximum 48% respondents at Besa village have household toilet at Besa they are used.
- 'Maximum 60% of the respondents at Besa village can say water problem at Besa followed by traffic problem, health problem and village sanitation problem.

- Maximum 75% of the respondents at Besa village responded that the village is Hagandari free.
- Maximum 35% respondents at Besa village Immunization Scheme and PulsePolio Scheme responded yes.
- Maximum 35% respondents at Besa village said yes to rural road schemeresponded like this.
- Maximum 40% of the respondents at Besa village approach a doctor in case of illness they have responded that they are going.
- Maximum 66% of the respondents at Besa village 0 to 5 km. The response is that there is a distance to the hospital.
- As many as 91% of the respondents at Besa village said that the private available in the village. It has been answered that they go to the doctor for convenience regarding health.
- As many as 71% of the respondents at Besa village are available in the village. It has been responded that they seek help from private doctors in the village for delivery.
- Maximum 81% respondents at Besa village responded that they go to hospital for delivery.
- Maximum 63% of the respondents at Besa village say that vaccination is regular Responded.
- Maximum 83% at Besa villages responded that immunization is used as a measure to keep children healthy.

Suggestion -

1) Village cleanliness :- There is a need to create awareness among the people of the village about cleanliness. For village sanitation, waste water should be provided at various places and pits should be prepared for garbage and proper clean drinking water facility should be provided to the public first at Besa village.

Cleanliness is next to Godliness . Following Gandhi's slogan . The Prime Minister has started the cleanliness campaign. It is the duty of all of us that if we work together at the community level instead of just focusing on personal hygiene, we will help maintain and improve our physical and social health. Therefore, we are not only pursuing personal selfishness, but it is also a great service to the country and nature.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
राष्ट्रीय सेवा योजना शिबीराचा उपक्रम

रेणुका कॉलेज

पेट्रोल पंप समोर, बेसा, नागपूर

बेसा गावातील स्वच्छता व स्वास्थ विषयक सर्वेक्षण

विभाग अ) उत्तरदात्याची सर्वसामान्य माहिती

1) उत्तरदात्याचे नाव (कुटुंब प्रमुख) :–.....
:–वय.....जात:–.....धर्म:–.....
2) कुटुंब प्रमुखाचे शिक्षण :–दहावीच्या कमी / दहावी / बारावी / स्नातकच्या वर
3) घराचे स्वरूप :–मातीचे / कुळाचे / कच्चे घर / पक्के घर / फ्लॅट
4) कुटुंबातील एकूण सभासदांची संख्या :–मुले.....मुली .....इतर सदस्य.....एकूण.....
5) आपले मुळ गाव कोणते :–गाव..... तालुका .....जिल्हा .....
6) बेसा गावात स्थलांतरीत होण्याची कारणे :–रोजगार / शिक्षण / बदली / कामाची संधी
7) किती वर्षापासून तुम्ही या गावात राहता?:–.....
8) तुम्ही वर्तमानपत्र नियमित वाचता काय? :–होय / नाही / प्रतिसाद नाही.
9) तुम्ही दुरदर्शन वरील कार्यक्रम बघता काय? :–नियमित / अनियमित / कधी–कधी
10) गावातील आरोग्यविषयी विषयी मत :– शांततामय / तणावग्रस्त / धार्मिक / एकोप्याचे

विभाग ब) गावातील स्वच्छता विषयक माहिती

11) गावात स्वच्छतेचे नियोजन आहे काय :–होय / नाही / माहित नाही
12) गावात कच–याचे नियोजन आहे काय :–ग्रामपंचायतचे कचरा वाहक / खाजगी
13) घरातील कचरा टाकण्याचे ठिकाण :– सार्वजनिक कचरा स्थळ / घराच्या बाजुला / कुठेही
14) आपण आपल्या घरातील स्वच्छते संबंधी नियोजन केले आहे काय ?
:–होय / नाही / माहित नाही
15) घरात शौचालय आहे काय? :–होय / नाही / माहित नाही
16) शौचालयाचा वापर नियमित करता काय? :–होय / नाही / माहित नाही
17) गावातील स्वच्छतेच्या समस्या वाहतुकीची समस्या, पाण्याची समस्या, ग्राम स्वच्छतेची समस्या, आरोग्य समस्या, कर्जबाजारीपणा इतर.....
18) आपला गाव हागणदारी मूक्त आहे काय? :–होय / नाही / माहित नाही
19) गावात सुरू असणा–या आरोग्य विषयक योजना :–.....
20) गावात सुरू असणा–या इतर योजना :–निराधार योजना / ग्रामीण सडक योजना / घरकुल योजना / वृध्दापकाळ योजना / रोजगार हमी योजना / ग्राम विकास योजना / कृषी संवर्धन योजना
21) सरकारकडून असणा–या अपेक्षा .....

विभाग क) गावातील स्वास्थ विषयक माहिती

22) आजारी पडल्यास तुम्ही कोणाचे औषध घेता :– घरघुती / मांत्रिक / डॉक्टर / जडीबुटी
23) घरापासून दवाखाण्याचे अंतर कीती आहे :–0–5किमी / 5–10किमी / 10–15किमी
24) गावात उपलब्ध आरोग्यविषयी सोयी :– ग्रामीण रूग्णालय / खाजगी डॉक्टर
25) प्रसुती करीता कोणाची मदत घेता :–दाई / प्रशिक्षीत दाई / वैद्य / डॉक्टर

2. Social & Economic Survey at Besa Village 2017-18

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

राष्ट्रीय सेवा योजना शिबीराचा एक उपक्रम

रेणुका कॉलेज

बेसा, नागपूर

शोधप्रबंधाचा विषय

बेसा गावातील सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण–2017–18

संशोधनकर्ता

प्रा. संतोष मेंढेकर समाजशास्त्र विभाग आणि
प्रा. हर्षना सोनकुसरे अर्थशास्त्र विभाग
रेणुका महाविद्यालय नागपूर

मार्गदर्शक

प्राचार्या डॉ. ज्योती पाटील
रेणुका महाविद्यालय नागपूर

आयोजक
रेणुका कॉलेज बेसा, नागपूर
बी.ए., बी.कॉम कनिष्ठ व वरीष्ठ महाविद्यालय

Scanned with OKEN Scanner

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
राष्ट्रीय सेवा योजना शिबीराचा एक उपक्रम

रेणुका कॉलेज

बेसा, नागपूर

शोधप्रबंधाचा विषय

बेसा गावातील सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण–2017–18

संशोधनकर्ता
प्रा. संतोष मेंढेकर समाजशास्त्र विभाग आणि
प्रा. हर्षना सोनकुसरे अर्थशास्त्र विभाग
रेणुका महाविद्यालय नागपूर

मार्गदर्शक
प्राचार्या डॉ. ज्योती पाटील
रेणुका महाविद्यालय नागपूर
Principal
Renuka College
BESA Near BOI Nagpur-3.

आयोजक
रेणुका कॉलेज बेसा, नागपूर
बी.ए., बी.कॉम कनिष्ठ व वरीष्ठ महाविद्यालय

Scanned with OKEN Scanner

अनुसूची

अ.क्र.	प्रकरण
01	प्रस्तावना (Introduction)
02	संशोधनाचा विषय (Research of Subject)
03	विषय निवडीची कारणमिमांसा
04	संशोधनाचे क्षेत्र (Area of Research)
05	संशोधन पध्दती (Research Methodology)
06	प्रश्नावलीचे विश्लेषण व वर्गीकरण अ) उत्तरदात्याची सर्वसामान्य माहिती ब) सामाजिक माहिती दर्शक सारणी क) आर्थिक माहिती दर्शक सारणी ब–1) उत्तरदात्याची सामाजिक माहितीचे विश्लेषण क–1) उत्तरदात्याची आर्थिक माहिती विश्लेषण
07	संशोधनाची उद्दिष्टये (Objective of Research)
08	संशोधन कार्याचे महत्व (Importance of Research)
09	प्रश्नावलीचे विश्लेषण व वर्गीकरण
10	निष्कर्ष (Conclusion)
11	उपाययोजना (Suggetion)
12	संदर्भ ग्रंथ सुची

Scanned with OKEN Scann

बेसा गावातील सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण

प्रस्तावना (Introduction) :– आधुनिक युग हे संशोधनाचे व क्षेत्रीय अभ्यासाचे युग आहे. मानवी विकास हा आर्थिक विकासावर व भौगोलीक घटकावर अवलंबून राहतो. त्यासाठी मानवी जीवन व नैसर्गीक पर्यावरणाच्या सहसंबंधाचा अभ्यास करणे आवश्यक झाले आहे. एखादया क्षेत्राला प्रत्यक्ष भेट देवून निरीक्षण व मुलाखतीतून होणा–या भौगोलीक पाहणीच्या माध्यमातून नैसर्गिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व आर्थिक घटकांच्या अभ्यासाला क्षेत्रीय अभ्यास म्हणतात. क्षेत्रीय अभ्यासात एखादे वैशिष्टयपूर्ण किंवा लहान क्षेत्र निवडून मानवाच्या सामाजिक व आर्थिक क्रियांचा त्यांच्या जीवनावर कसा परीणाम होतो याचा अभ्यास करावा लागतो.

नागपूर शहराची पार्श्वभूमी :– नागपूर हे महाराष्ट्र राज्याचे उपराजधानीचे शहर आहे. व राज्यातील तीसरे मोठे शहर आहे. नागपूर हे भारतातील तेरावे मोठे नागरी क्षेत्र (Urban conglomeration) आहे. नागपूर महाराष्ट्राचा विदर्भ भागातील सर्वात मोठे शहर, नागपूर जिल्हा व राज्याचा नागपूर विभागाचे प्रशासकीय मुख्यालय आहे महाराष्ट्र विधानसभेचे हिवाळी अधिवेशन नागपूरात घेतले जाते. भौगोलीकदृष्टया देशाच्या मध्यभागात असलेल्या या शहरातच भारताचा शुन्य मैलाचा दगड आहे. नागपूरास 'संत्रानगरी' असेही संबोधतात कारण शहरातील संत्री प्रसिध्द आहे.

सध्या महाराष्ट्राची उपराजधानी असलेले नागपूर पुर्विच्या मध्य प्रांताची राजधानी होती. विदर्भातील महत्वाचे शहर अशी आज नागपूरची ओळख आहे. नाग नदीवरून नागपूर शहराचे नाव पडले नागपूर देशाच्या मध्यवर्ती स्थानावर असल्याने रस्ते, विमान व रेल्वे वाहतूकीच्या दृष्टीने हे भारतातील अत्यंत महत्वाचे ठिकाण आहे. देशातील दुस–या क्रमांकाच्या हिरवे शहर असा नागपूरचा लौकीक आहे. शेती, संशोधन, विज्ञान, पर्यावरण या क्षेत्राशी संबंधित राष्ट्रीय व राज्य स्तरावरील अनेक संस्था नागपूरमध्ये आहे. याही दृष्टीने नागपूर हे वैशिष्टयपूर्ण केंद्र आहे

नागपूर शहराचा इतिहास :– नागपूरचा सर्वप्रथम उल्लेख 10 व्या शतकातील ताम्रपटावर आढळतो. हा ताम्रपट देवळी (वर्धा) येथे मिळाला असून तो इ.स. 940 चा आहे. छिंदवाडा जिल्हयातील देवगड चा गोंड राजा बक्त बुलंद शहा याने 1702 साली नागनदीच्या तिरावर

Scanned with OKEN Scanner

मिहान (MIHAN) :– नागपूरच्या मिहान प्रकल्पात सुरू असलेले बोइंग एमआरओचे काम चालू वर्षाअखेर पूर्ण होईल व त्यानंतर विविध प्रक्रिया पार पाडल्यानंतर 2013 जून अखेर प्रत्यक्ष एमआरओ कार्यान्वित होईल. याच मिहानच्या प्रकल्पाअंतर्गत एक छोटासा गाव आहे. बेसा. आणि या गावाचे आर्थिक व सामाजिक अध्ययन करण्याचे कार्य आमच्या महाविद्यालयाने केले आहे.

5/13

विषय (Subject) :– बेसा गावातील सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण – 2011

बेसा गावातील ग्रामपंचायत

विषय निवडीची कारणमिमांसा :–

नागपूर शहर आणि नागपूर ग्रामीण विभागात असणा–या एकूण 13 तहसीली तसेच नागपूर परीसरात असणा–या प्रत्येक ग्रामीण भागात मिहान चा प्रभाव पडलेला आहे. नागपूर परीसरातील ग्रामीण विभाग अर्थात गाव,खेडे हे ग्राम राहले नाही तर ते विकसनशिल आणि विकसीत होत चालले आहे. या विकासाच्या प्रक्रियेतून तेथिल सामाजिक व आर्थिक जीवनात

Scanned with OKEN Scanner

Objectives of Research:

1) To collect general information of the people at Besa village.

2) Collecting social information of people at Besa village.

3) Collecting financial information of people at Besa village.

4) Analyzing and classifying the received information.

5) To study the economic or social transformation of the people at Besa village.

6) To review the plans for rural development by the Central and State Governments.

7) To study the facilities available under self-employment for rural development.

8) Drawing conclusions from the information obtained.

9) To suggest solutions for the problems arising.

गावातील सर्वेक्षण करतांना विद्यार्थी

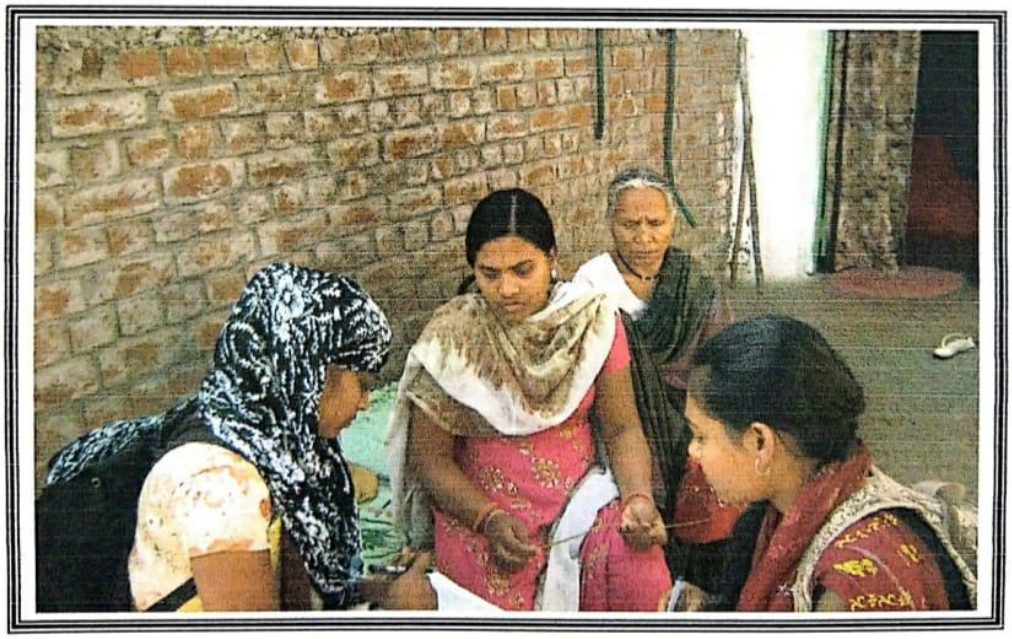

7/13

Scanned with OKEN Scanner

प्रश्नावलीचे सारनीयण व विश्लेषण

ब) सामाजिक माहिती दर्शक सारणी :–

सारणी क्र.01 कुटुंबाचे स्वरूप दर्शक सारणी

स्वरूप	संख्या
विभक्त	18
संयुक्त	43
इतर	3

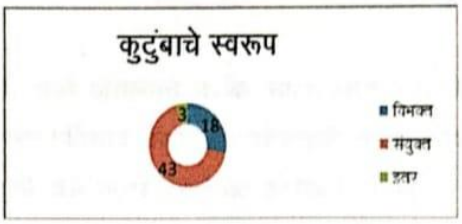

वरील कुटंबाचे स्वरूप दर्शक सारणीवरून असे दिसून येते की एकूण 64 उत्तरदात्यांपैकी विभक्त कुटंबाला प्रतिसाद देणारे 18 उत्तरदाते, संयुक्त कुटुंबाला प्रतिसाद देणारे 43 उत्तरदाते आणि इतर 3 उत्तरदाते आहेत.

वरील सारणीच्या प्रतिसादावरून असे निष्कर्ष काढता येते की जास्तीत जास्त कुटुंबे 43 (67%) संयुक्त कुटुंबात वास्तव्य करतात.

सारणी क्र.02 अन्य धर्माच्या सणात सहभाग दर्शक सारणी

प्रतिसाद	संख्या
पुर्ण सहभाग	41
अर्ध सहभाग	7
सहभाग नाही.	16

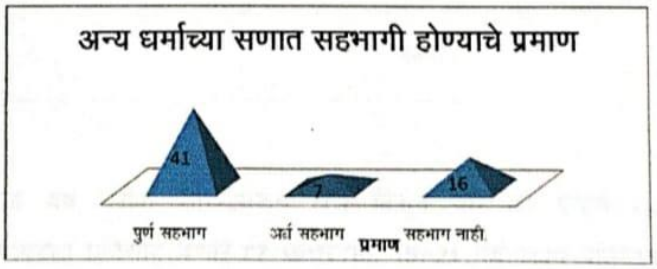

वरील अन्य धर्माच्या सणात सहभाग दर्शक सारणीवरून असे दिसून येते की एकूण 64 उत्तरदात्यांपैकी पुर्ण सहभाग प्रतिसाद देणारे 41 उत्तरदाते, अर्ध सहभाग प्रतिसाद देणारे 7 उत्तरदाते आणि सहभाग नाही असे प्रतिसाद देणारे 16 उत्तरदाते आहेत.

वरील सारणीच्या प्रतिसादावरून असे निष्कर्ष काढता येते की जास्तीत जास्त उत्तरदाते 41 (64 %) अन्य धर्माच्या सणात पूर्ण सहभागी होतात.

Scanned with OKEN Scanner

सारणी क्र.15 गावातील वाहतूकीची साधने दर्शक सारणी

व्यवसायाचे स्वरूप	संख्या	
	होय	नाही
साईकल	44	20
मोटर साईकल	34	30
स्कुटर	7	57
चारचाकी वाहान	4	60

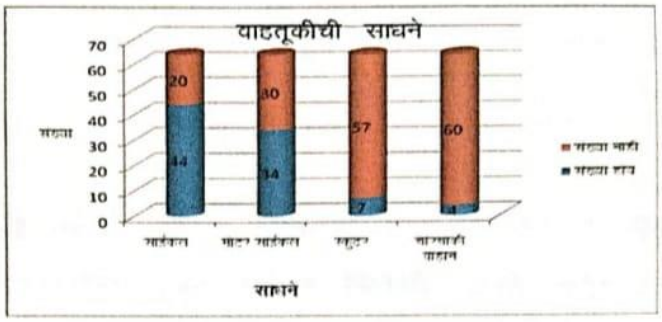

वरील गावातील वाहतूकीची साधने दर्शकवणारी दर्शक सारणीवरून असे दिसून येते की एकूण 64 उत्तरदात्यांपैकी अनुक्रमे साईकल धारक 44, मोटर साईकल धारक 34, स्कुटर धारक 7 आणि चारचाकी वाहन धारक 4 दिसून येते.

वरील सारणीच्या प्रतिसादावरून असे निष्कर्ष काढता येते की गावात साईकल धारक 44(69%) व मोटर साईकल धारकांची संख्या 34(53%) अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र.16 आर्थिक संपत्तीचे साधने दर्शक सारणी

संपत्तीची साधने	संख्या	
	होय	नाही
रेडिओ	32	32
टेप	8	56
सिलाई मशीन	15	49
वाशींग मशीन	7	57
सिलींग फॅन	41	23
टेबल फॅन	28	36
टेलिव्हिजन	55	9
कुलर	36	28

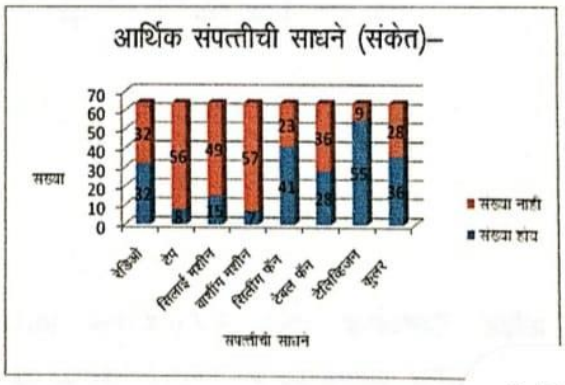

वरील आर्थिक संपत्तीची साधने दर्शवणारी दर्शक सारणीवरून असे दिसून येते की एकूण 64 उत्तरदात्यांपैकी अनुक्रमे रेडियो वापरणारे 32, टेप वापरणारे 8, सिलाई मशिन वापरणारे 15, वाशींग मशिन वापरणारे 7, सिलींग फॅन वापरणारे 41, टेबल फॅन वापरणारे 28, टेलिव्हिजन वापरणारे 55, कुलर वापरणारे धारक असल्याचे दिसून येते.

वरील सारणीच्या प्रतिसादावरून असे निष्कर्ष काढता येते की गावात टेलिव्हिजन 55(86%) , सिलींग फॅन 41(64%) आणि कुलर धारकांची संख्या 36(56%) अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

9/13
Scanned with OKEN Scanner

Conclusion:

1) The level of education at Besa village is low. Only 45 population of the total population is educated.

2) The people at Besa village have migrated to Nagpur city in large numbers.

3) The atmosphere in the village is peaceful.

4) Proportion of joint family is more visible

5) Dowry taking is more common

6) The proportion of addicts at Besa village is low.

7) The problem of water and sanitation in the village is increasing day by day

8) When the family is categorized, the proportion of middle class families is highest

9) The borrowing rate of people of Besa village is very low.

10) The benefit of the government scheme is reaching the people of Besa village.

Suggestion -

1) Employment opportunity :- Government should provide employment opportunities to the people at Besa village itself so that the people of the village will not migrate. To start employment and self-employment as well as cottage industries in the village through some schemes should be inspired.

2) Dowry system :- In the process of arranging marriages in the village, the progress of stealthy dowry system can be seen. Government should take strict action on giving and receiving dowry for marriage in villages.

3) Village cleanliness :- There is a need to create awareness among the village people about cleanliness. To provide waste water facilities at various places for village sanitation and to prepare pits for garbage and to provide proper clean drinking water facility to the public first at Besa village.

4) Industry and Business :- There is no availability of small scale industry, home industry, cottage industry in terms of economic development in the village. Maximum people are dependent on agriculture and agriculture related business. If small industries like dairying, poultry farming etc. are created in this area. So local people can get employment at local level.

संदर्भ ग्रंथ सूची

अ.क्र.	लेखकाचे नाव	पुस्तकाचे नाव
01)	रा.ज. लोटे	भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या
02)	डॉ. पुखराज जैन	भारतीय शासन एवं राजनिती
03)	Myron weiner	Politics of scarcity, (1968)
04)	चौधरी, कि.का.,	महाराष्ट्र राज्य गॅझेरिअर (नागपूर जिल्हा) पृ. 1,87
05)	कानेटकर, मा.ज.	नागपूर प्रांताचा इतिहास पृ. 35
06)	मिश्रा एण्ड पूरी	भारतीय अर्थव्यवस्था
07)	डॉ. जी. एन झामरे	भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र
08)	भारत सरकार, गृह मंत्रालय	वार्षिक रिपोर्ट 1996–97
09)	महाराष्ट्र साप्ताहिक बुधवार दि. 21 एप्रिल 1920 पृ. 7	
10)	महाराष्ट्र राज्य जिल्हा परिचय, नागपूर जिल्हा, पृ. 1	
11)	नागपूर जिल्हाधिकारी रिपोर्ट फाईलमधून नं. 1613, 1614.	
12)	तरुण भारतातील लेख, ता. 9–8–1987	
13)	हरिजन' (मराठी आवृत्ती) 16 ऑगस्ट 1942 पृ. 207	
14)	इंडियन एक्सप्रेस ग्रुप	लोकप्रभा (4 डिसे. 2009)
15)	द. इंडिया टुडे ग्रुप	इंडिया टुडे (16 डिसे. 2009)
16)	वृत्तपत्र	दैनिक लोकसत्ता नागपूर, (23 मार्च 2011)
		दैनिक लोकमत नागपूर, (13 फरवरी 2011)
		दैनिक देशोन्ती नागपूर, (03 मे 2011)

Scanned with OKEN Scanner

3. Benefits of Banking of Financial Inclusion to Nagpur Rural Consumers : An Analytical Study 2017-18

रेणुका शिक्षण मंडळ व्दारा संचालित
व
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ व्दारा संलग्नित

रेणुका कॉलेज

बँक ऑफ इंडिया जवळ, बेसा, नागपूर

शोधप्रबंधाचा विषय

"वित्तीय समावेशन या बँक योजनेचा नागपूर ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना झालेला लाभ : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन"

("Benefits of Banking project of financial Inclusion to Nagpur region rural Conumers : An Analytical study")

संशोधनकर्ता
प्रा. हर्षना सोनकुसरे
अर्थशास्त्र विभाग
रेणुका कॉलेज, नागपूर

मार्गदर्शक
डॉ. ज्योती पाटील
प्राचार्या
रेणुका कॉलेज, नागपूर

आयोजक
रेणुका कॉलेज
बँक इंडिया जवळ, बेसा,
नागपूर - ४४००३७
सत्र - २०१७-१८

Scanned with OKEN Scanner

रेणुका शिक्षण मंडळ व्दारा संचालित
व
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ व्दारा संलग्नित

रेणुका कॉलेज

बँक ऑफ इंडिया जवळ, बेसा, नागपूर

शोधप्रबंधाचा विषय

"वित्तीय समावेशन या बँक योजनेचा नागपूर ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना झालेला लाभ : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन"

("Benefits of Banking project of financial Inclusion to Nagpur region rural Conumers : An Analytical study")

संशोधनकर्ता
प्रा. हर्षना सोनकुसरे
अर्थशास्त्र विभाग
रेणुका कॉलेज, नागपूर

मार्गदर्शक
डॉ. ज्योती पाटील
प्राचार्या
रेणुका कॉलेज, नागपूर

आयोजक
रेणुका कॉलेज
बँक इंडिया जवळ, बेसा,
नागपूर - ४४००३७
सत्र - २०१७-१८

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

प्रतिज्ञापत्र I

ऋणनिर्देष II

तक्ता आणि आलेख सूचि III

प्रकरण

1. प्रकरण एक – प्रस्तावना 01 ते 12
2. प्रकरण दोन – नागपूर गामीण क्षेत्रातील वर्तमान बँक स्थिती व वित्तीय समावेशन योजनेचा येथिल जनतेवर पडलेला प्रभाव 13 ते 49
3. निष्कर्ष व उपाय योजना 50 ते 56
4. संदर्भसूचि 57 ते 58
5. प्रश्नावली 59 ते 60

Scanned with OKEN Sc

प्रकरण – एक

प्रस्तावना

भारताच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन वेळोवेळी करण्यात येत आहे आणि त्या आधारावर भारताच्या आर्थिक स्थितीचा अंदाज लावून आर्थिक दृष्टि ने भारत किती सदृढ आहे हे सांगण्याचा प्रयत्न केला गेलेला आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारताची आर्थिक स्थिती शेती आणि शेतक–यांवर आधारीत आहे. ही वास्तविकता लक्षात घेवून भारत सरकार शेतक–यांकरीता विभिन्न योजनांची अमलबजावणी करीत असते. भारतातील शेतक–यांमध्ये जागृकता निर्माण करण्याकरीता त्यांचप्रमाणे त्यांचा जीवन जगण्याचा स्तर वाढविण्याच्या दृष्टिने भारत सरकार अनेक प्रयत्न करीत आहे. या दृष्टिने बँकेच्या माध्यमातून अनेक नवनविन योजना अमलात आणण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. शेतक–यांना बँकेशी जोडने, त्यांना बँक सुविधांशी अवगत करणे, बँक सुविधांचा, योजनांच्या लाभाबद्दल माहिती देणे व या लाभांचा फायदा कसा घेता येईल या दृष्टिने बँक अनेक योजना कार्यान्वित करीत आहे.

बँकेच्या या विभिन्न योजनांपैकी वित्तीय समावेशन एक महत्वपूर्ण योजना आहे, ज्या व्दारे शेतकरी आणि समाजातील तळागाळातील लोकांना बँक सुविधा, योजना, बँकेची कार्यप्रध्दती, बँकेचा व्यवहार या बद्दल अवगत करून देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अर्थात वित्तीय समावेशन योजनेव्दारे सामान्य माणसाला बँकेशी जोडण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. दुस–या शब्दात समावेशची संकल्पना या कडे दुष्टिक्षेप टाकते की देशातील प्रत्येक नागरीकाचा सामाजिक आणि आर्थिक स्तर असा असावयास पाहिजे की तो विकासाकरीता मदत करू शकेल. ही परिस्थिती तेव्हाच येवू शकते जेव्हा देशातील प्रत्येक नागरीक शिक्षित, स्वस्थ असून व तो सामाजिक रूपात उपेक्षित नसून, तो आर्थिक रूपात सदृढ असेल. त्याचप्रमाणे देशात जेवढ्याही विकासाच्या योजनांची निर्मिती होईल त्या त्यांनाच लक्षात घेवून निर्माण केलेल्या असेल.

Scanned with OKEN Scan

IQAC Coordinator
Renuka College,
Besa, Nagpur-37
RENUKA COLLEGE BESA NEAR BOI NAGPUR-34
Principal
Renuka College
BESA Near BOI Nagpur-37

Data collection

In the present research the facts have been collected using scientific technique in descriptive: framework. This plan mainly includes interviews, schedules and questionnaires. The research work has been done by including all types of direct observation, participant observation, and analysis.

Sampling

In order to collect the financial information of the person living in Nagpur rural division, we will select the representative members of that village and collect the facts from them. And the information obtained from the representative shall be deemed to be of the entire group or aggregate. In some places the information has been collected using direct interview method.

Objective of Research

1. To evaluate the facilities like opening bank account, depositing money and borrowing etc. under financial inclusion

2 It is seen that economically and socially weak people in the society are being exploited in some way economically and socially. Malicious attempts to introduce financial or economic products and other services to such vulnerable people.

3. To study and understand with a view to making bank services and products available to all people of the country without any discrimination like religion, caste, gender and financial status.

4. To study that banks and financial services should be made available at such a cost that the poor and weaker sections of the society can benefit from them properly. Similarly, as banking services are public services, common man can access these services without any hindrance, studying it.

5. Collecting financial information of people living in Nagpur rural area through survey and analyzing and classifying the information obtained.

6. Economic transformation of lakhs living in Nagpur rural areasto study.

7. Schemes for rural development by the Central and State Governments to observe.

8. Facilities under Financial Inclusion for Rural Development Studying,

9. Drawing appropriate conclusions from the information obtained.

10. Importance of Research to suggest solutions to the problems arising due to economic transformation.

Importance of Research Work

21st century the Mihan Project is bringing about many changes in the life of the people living in Nagpur Rural Division. Due to this change, the overwhelmed younger generation is trying to find a different life by selling the ancestral farm. Also, due to the impact of urbanization, the market price of agricultural land around the city has increased, so farmers are trying to sell their agricultural land. It is not the farmer who buys the farm land but the wielder.

The company is the owner, so the conversion of this farm land is seen in big companies, malls, flatskims. And if this continues like this, then the future generation will have to face a big problem, that's why this research will try to show some solutions and guidelines for the next generation. This research is trying to show how people can get more benefit from the new policies being implemented by the government for the people in the rural areas, especially for the farmers and farm workers, and how their economic situation can be strengthened.

Second, the education system in the country is changing day by day. The quality of education is increasing. In education, special attention is being paid to the research work of students and teachers. For this purpose, the college students should get an increase in research, they should get a demonstration of how research is done, it is also an important purpose of this

research.

In the next chapter, we are going to analyze the concept of inclusion, financial inclusion, factors of inclusion and questionnaire based on the survey table of 10 families in each village of five villages in Nagpur rural area, i.e. 50 families on the basis of questionnaire.

In chapter three, based on our survey, we are going to examine whether the financial inclusion scheme has been effective in five villages in Nagpur rural area or not. That is, in chapter three, we will try to give research objectives and conclusions.

प्रकरण –दोन

नागपूर ग्रामीण क्षेत्रातील वर्तमान बँक स्थिती व वित्तीय समावेशन योजनेचा येथिल जनतेवर पडलेला प्रभाव

सदर प्रकरणात नागपूर ग्रामीण क्षेत्रात असणा–या बँकांची स्थिती अर्थात या क्षेत्रात किता बँकां सध्या स्थितीत कार्यरत आहेत याचा आढावा घेवून वित्तीय समावेशन या योजनेचा येथिल जनतेवर प्रभाव पडलेला आहे किंवा नाही याचे आलोचनत्क अध्ययन करणार आहोत.

आजच्या स्थितीत नागपूर ग्रामीण क्षेत्रात खलील बँक कार्यरत आहेत.

नागपूर ग्रामीण क्षेत्रात कार्यरत बँकेची यादी

अनु. क.	कार्यरत बँक
1	अलाहाबाद बँक
2	आन्ध्र बैंक
3	बँक ऑफ बडोदा
4	बँक ऑफ इंडिया
5	बँक ऑफ महाराष्ट्र
6	कॅनरा बँक
7	सेन्टल बँक ऑफ इंडिया
8	पंजाब नॅशनल बँक
11	स्टेट बँक ऑफ इंडिया
12	स्टेट बँक ऑफ त्रावणकोर
13	सिंडीकेट बँक

नागपूर ग्रामीण क्षेत्रातील वित्तीय समावेशनचा काय प्रभाव पडलेला आहे याचे अध्ययन करण्याआधि समावेशनची अवधारणा व वित्तीय समावेशनच्या समाधानाकरीता आवश्यक असणा–या घटकांचा थोडक्यात आढावा घेवू.

Scanned with OKEN Scanner

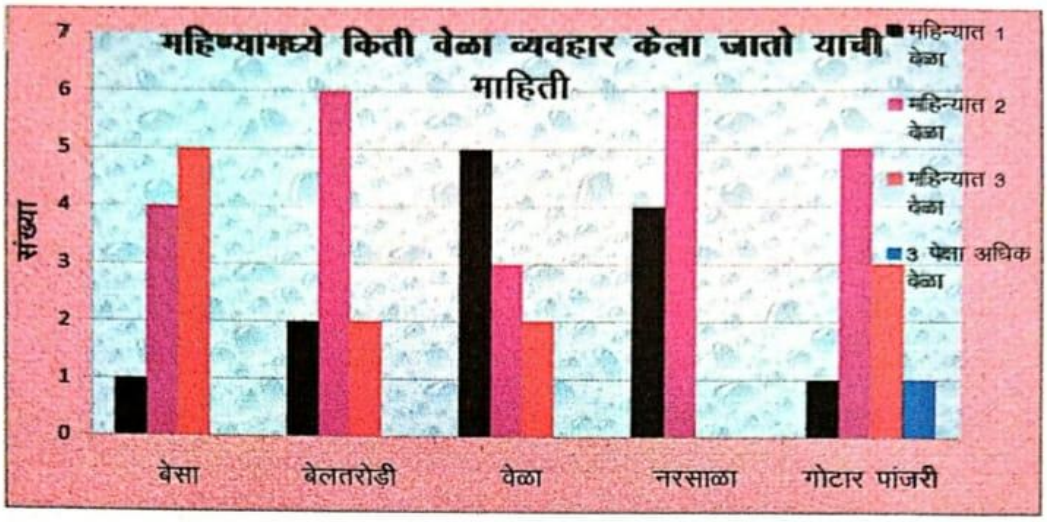

बँक व्यवहाराच्या आधारावर वर्गीकरण :– वरील तालिकेवरून हे स्पष्ट होते की नागपूर ग्रामीण क्षेत्रातील पाच गांवांमधून प्रत्येक गावातील 10 कुटुंबाचे अर्थात एकूण 50 कुटुबाचे महिण्यातून किती वेळा बँक व्यवहार करण्यात येतो या आधारावर सर्वेक्षण केले असता असे लखात येते की, 13 कुटुंब महिण्यातून एक वेळा, 24 कुटुंब महिण्यातून दोन वेळा, 12 कुटुंब महिण्यातून तीन वेळा 1 कुटुंब महिण्यातून तीन पेक्षा अधिक वेळा बँकेशी व्यवहार करतांना दिसून येते.

बँकेव्दारा देण्यात येणा–या सवलतींच्या लाभच्या आधारावर वर्गीकरण

गाव	काहीही नाही	साधारण मीळतो	अधिक मीळतो	कुल
बेसा	--	7	3	10
बेलतरोड़ी	--	5	5	10
वेळा	1	8	1	10
नरसाळा	--	10	--	10
गोटार पांजरी	--	8	2	10
कुल	1	38	11	50

34

Scanned with OKEN

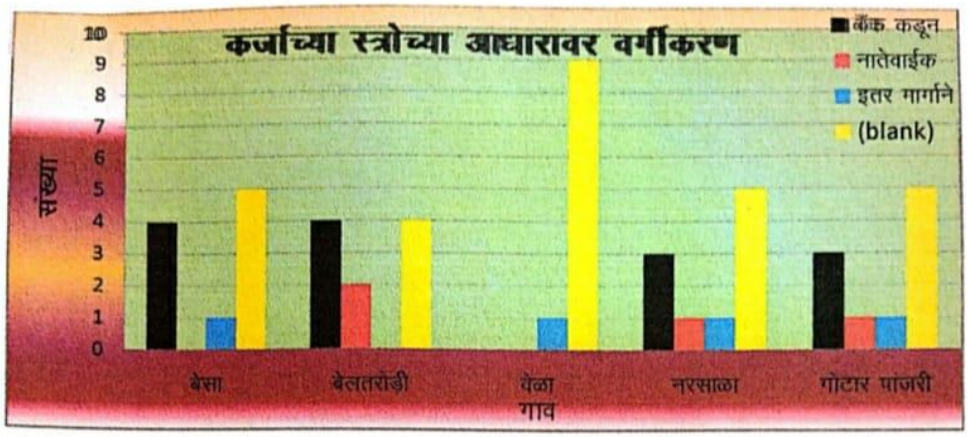

कर्जाच्या स्त्रोच्या आधारावर वर्गीकरण :– वरील तालिकेवरून हे स्पष्ट होते की नागपूर ग्रामीण क्षेत्रातील पाच गांवांमधून प्रत्येक गावातील 10 कुटुंबाचे अर्थात एकूण 50 कुटुबाचे कर्ज घेण्याच्या स्त्रोच्या आधारावर सर्वेक्षण केले असता असे लक्षात येते की, 14 कुटुंबाने बँके मार्फत कर्ज घेतले आहे, 4 कुटुंबाने नातेवाईकांच्या मार्फत कर्ज घेतले आहे, तर 4 कुटुंबाने इतर मार्गाने कर्ज घेतले आहे. तर 28 कुटुंबापासून या प्रश्नाचे कोणतेही उत्तर प्राप्त झालेले नाही. यावरून आपण असे म्हणू शकतो की या क्षेत्रातील ज्याही लोकांना कर्ज घेतलेले आहेत त्यांमध्ये बँकेमार्फत कर्ज घेण्याचे प्रमाण अधिक आहे आणि ही बाब आपल्या हे दाखवून देते की दिवसेनदिवस साहुकारी पध्दती संपुष्टात येत असून लाकांचा बँकेशी व्यवहार करण्याकडे कल बाढलेला आहे. ही गोष्ट वित्तीय समावेशनचे जे उद्देश आहे त्या उद्देशाला पूर्ण करण्याकरीता पुरक आहे.

गहाण ठेवून कर्ज घेतले आहे का

गाव	होय	नही	लागू नाही	कुल
बेसा	4	1	5	10
बेलतरोड़ी	5	1	4	10
वेळा		1	9	10
नरसाळा	5		5	10
गोटार पांजरी	4	1	5	10
कुल	18	4	28	50

Scanned with OKEN Scanner

Chapter Three
Conclusions and Remedial Plans

In the previous chapter, we have studied the impact of Pachgaon in Nagpur rural area on the people here based on the survey, we are going to do the medical analysis of the things that came out from this study in the case of Pasant, similarly in the present case, we will also consider what measures are needed to make the financial inclusion scheme successful.

- We see that most people in this field are 10th and 12th pass. This shows that people in this area are not highly educated. Their educational qualification can be said to be meager and due to this reason the people in this area are not able to acquire the level of familiarity with the banking system or avail the banking facilities to the extent they should.
- Also we can see that the number of members of families having 4 to 6 and more than 6 members is more in this area. From this it is clear that in this area the prevalence of nuclear family system is less and the prevalence of joint family system is more. Of course, having a large family does not make it possible to save. And so the transaction is not done with the bank.
- We cannot say that people in this area are ignorant of the banking system. That is, we can say that the level of banking literacy is more in this sector.
- People in this sector have low monthly income. The reason for the low monthly income is that most of the people living in this area are farmers. Today, the farmer living in this area is not familiar with modern agriculture. Similarly, he is not familiar with the government schemes, subsidies and facilities for agriculture. Also, the unemployment rate has increased due to the fact that the number of people with less or less education is more. Therefore, it is natural that

the monthly income of the family living in this area is low. If their monthly income is to be increased, it is mandatory that the various schemes implemented by the government for the people living in the rural areas should be communicated to them. If every person in this sector is familiar with bank schemes, government schemes and starts taking advantage of them, surely he can succeed in increasing his monthly income. It is mandatory for the government to pay special attention to this.

- Most of the people are not aware of the schemes sponsored by the people in this sector. This may be because these people are not aware of the workings of the bank. Or the new schemes of the bank have not reached them. Also illiteracy appears to be another major reason.
- Most of the Shatakari families in this area are deprived of the benefits of crop scheme. This is because they don't have any kind of information about the crop scheme benefits offered by the bank or the government. Or these plans have not been seen by him. Nor can it be denied that the system in place to benefit from this scheme is complex.
- Most of the people in this area are deprived of the loan facility provided by the banks. However, one thing is that out of 50 families22 families have availed the loan facility which means that slowly the trend of taking loan through bank is increasing.
- People living in this area have some bank account. But we cannot say from this that all these people are familiar with the banking system. Having an account does not mean familiarity with the banking system. If indeed all these people were familiar with the banking system, then they would not be ignorant of the innovative facilities of the loan crop loan bank.
- Most of the families in this area earn their livelihood from agriculture.

The number of job holders appears to be very less. The number of Maduri workers is also not more. So most of the people can't take advantage of the bank scheme even after connecting with the bank.

- People living in this area are seen to be free from moneylender system. It is seen that the sahukari system which was prevalent at one time and its exploitation is ending in the field. And this matter can be said to be good for the financial sector.
- Although most of the people in this sector are seen dealing with the bank at least once in a month, it seems imperative to increase the practice of dealing with the bank.
- The service dynamics of the banks operating in this sector There is more. The reason for this is that in the 21st century the government has computerized all the banks. Also, due to the online process, the working speed of the bank has also increased. This matter can be said to be favorable for the public dealing with the bank and for financial inclusion. * More people in this area benefit from bank loan facilities
- This may be the reason why it is generally obtained rather than in quantityIt may be that the working system of the bank is complicated or it may be that the public in this area is not aware of the concessions offered by the bank i.e. the information about the banking concessions has not been verified or has not reached the public.
- It is seen that the people of this area are satisfied with the functioning of the bank. Most people in this sector have repaid their loans through whatever means they have taken loans. Among the people who have taken loans in this sector, the proportion of taking loans through banks is higher and this shows that day by day the moneylender system is dying out and lakhs are more inclined to deal with banks. This is in addition to achieving the objective of financial inclusion.

- The banks operating in this sector and the quality of services received through them are good. And this is complementary to connecting people to the banking system.

From all the above we can conclude that whatever villages we surveyed in Nagpur rural area on the basis of financial inclusion the people of the villages are aware of banks, bank system, bank facilities, their innovative schemes. People in this area are also seen dealing with the bank, but we cannot say that they have complete knowledge about all the functioning of the bank. Because most of the people are not seen taking advantage of bank facilities and services, the purpose of financial inclusion in this area is to connect the common people with the bank, to make the bank services available to the grassroots people of the country, to make every citizen of the country aware of the banking system, to motivate them to take advantage of the bank services and facilities. does not appear. I do not want to say that people in this sector have not benefited from the financial inclusion scheme. but received according to the numbers, that benefit has not been as it should have been. In order to get this benefit fully i.e. to make the financial inclusion scheme a complete success, the bank should focus on the following aspects. In the second case, the following measures should be taken by the bank.

1. The Bank should appoint rural officers and cadres in rural areas or for expanding branches. So that financial inclusion can be implemented according to the environment and requirements at the time and can serve its purpose.

2. Bank should reduce transaction cost. In the initial period, bank services should be provided at a lower rate than required.

3. The bank should adopt the concept of knowledge thesis at the branch or zonal level and implement the success of the financial inclusion scheme based on the experience and knowledge gained.

4. By developing advanced models of financial inclusion with the help of experts by the Bank Efforts should be made to provide financial facilities to people at low cost..

5. Banks should provide credit facilities to industries in remote areas to develop industries. So that the employees working there are themselves connected to the bank facilities.

6. Banks should be the medium of financial facilities provided by the government to the poor and needy Lankans. Of course, they should get financial facilities by opening an account in this bank.

7. Bank to provide other loans along with agricultural loans in rural areas

8. Bank should serve customers without any intermediary,

संदर्भग्रंथ सूची:–

- R.B.I. Report
- Commercial bank Report
- Gazetteer
- Economic Servey of Maharastra
- NABARD
- R.C. Pangrajan Committi
- Abdul unus Report
- News Litter Published by R.B.I, www.rbi.org.in
- nabard.org/financial_inclusion.asp
- en.wikipedia.org/wiki
- www.business_standard.com
- www.nabard.org.co.in
- www.maharashtra.gov.in
- www.sbi.co.in
- Basu, India's Financial Sector – Recent Reforms future challenges.
- K.K. Dewett, J.D. Verma & M.L. Sharma, Eementary Indian Economics
- Suraj B. Gupta, Monetary Economics
- एस. पी. सिंह, आर्थिक विकास एवं नियोजन
- कपिल, एच., अनुसंधान विधियॉ, भार्गव बुक, आग्रा 07
- दिवसे, एस., तावरे, डी., केळकर, एम., माणगावे, पी., कृषि शास्त्र, पूर्वि पंचम प्रकाशन, पूणे 1995
- रुद्र दत्त एवं के. पी. एम. सुन्दरम, भारतीय अर्थव्यवस्था
- भारतीय रिजर्व बैंक कार्य और कार्यपध्दती, भगवति ऑसेट वर्क, चैन्नै
- कृषि संबादिनी, डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, अकोला, 2007
- शर्मा, र., वित्तीय समावेशन, मेधा बुक्स, दिल्ली.
- श्रीमती कुमार,पी., मिश्रा, एस., शर्मा, पी., वित्तीय समावेशन के विविध आयाम, आधार प्रकाशन प्रा. लि. हरियाणा.
- झिंगन, एम., मुद्रा, बैंकिग एवं आन्तराष्ट्रिय व्यापार, वृंदा पब्लिकेशन प्रा. लि., 1999
- Bose, Fundamentals of International

Scanned

IQAC Coordinator
Renuka College,
Besa, Nagpur-37

Principal
Renuka College
BESA Near BOI Nagpur-37

''वित्तीय समावेशन या बँकिंग योजनेचा नागपूर ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना झालेला लाभ : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन''

सर्वेक्षण कर्ता
अर्थशास्त्र विभाग
रेणुका कॉलेज, नागपूर.

टिप:– कृपया आपण दिलेल्या माहितीचा उपयोग फक्त अध्ययनासाठी केला जाईल

सर्वेक्षण कर्ता..... वर्ग..... अनुसूची क्र.....

भाग 1 (व्यक्तिक माहिती)

1. उत्तरदात्याचे पूर्ण नाव : .....
2. पत्ता : .....

अ) गाव ..... ब) तालुका ..... क) जिल्हा .....

3. जात : .....
4. धर्म : .....
5. लिंग : स्त्री/पुरुष
6. उत्तदात्याचे वय : अ) 18 से 30 वर्ष ब) 31 से 45 वर्ष क) 46 से 55 वर्ष ड) 55 वर्ष से अधिक
7. वैवाहिक स्थिती : अ) विवाहित ब) अविवाहित
8. शैक्षणिक योग्यता : अ) अशिक्षीत ब) 10 वी पास क) 12 वी पास ड) स्नातक इ) स्नातकोत्तर ई) अन्य
9. पारिवारातील सदस्यांची संख्या : अ) 2, ब) 2–4, क) 4–6, ड) 6 से अधिक
10. व्यवसाय : अ) कृषी ब) मजदूरी क) नौकरी ड) अन्य
11. मासिक उत्पन्न : अ) 1000 ते 5000 रू. ब) 5001 ते 10000 रू. क) 10001 ते 15000 रू. ड) 15000 रू. पेक्षा अधिक

भाग 2 (बँक संबंधी माहिती)

12. आपले बँकेत खाते आहे? : अ) हो ब) नाही
13. जर हो, तर कोणत्या बँकेत? .....
14. बँके चे प्रकार : अ) राष्ट्रीयकृत ब) गैरराष्ट्रीयकृत क) खाजगी ड) अन्य
15. बँके चे घरापासून अंदाजे अंतर :
    अ) 1 ते 2 कि.मि. ब) 2 ते 4 कि.मि. क) 4 कि. मि. ते अधिक
16. बँकेत खाते कोणत्या प्रकारचे आहे?
    अ) बचत ब) चालू क) वेतन ड) अन्य
17. महिन्यामध्ये किती वेळा व्यवहार केला जातो?
    अ) महिन्यात 1 वेळा ब) महिन्यात 2 वेळा
    क) महिन्यात 3 वेळा ड) 3 पेक्षा अधिक वेळा

60

Scanned with OKEN Scan